

המקדש במדרש

פרשת מסעי

” וַיִּדְבֹר ה' אֶל מֹשֶׁה בְּעֶרְבַת מִזְבֵּחַ עַל יַרְדֵּן יְרֵחוֹ לֵאמֹר:
דַּבֵּר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם כִּי אַתֶּם עֹבְרִים אֶת הַיַּרְדֵּן אֶל אֶרֶץ כְּנָעַן:” (במדבר ל"ג, נ')

פרשת מסעי פותחת עם תיאור מסעות בני ישראל במדבר במשך ארבעים שנות הנדודים. אך בפרשה מגיעה הבשורה הגדולה: 'אתם עוברים את הירדן, אל ארץ כנען'. סוף סוף. השאיפה הגדולה מתממשת. נכנסים לארץ.

המדרש שלנו ממחיש עד כמה גדולה היא הבשורה על הארץ, ובוחר להדגיש שאנו מודים על הטובה הגדולה הזאת בכל יום.

למרות שלא נעסוק בכך השבוע, המשך הפסוקים חשוב לא פחות, ומצווה זאת אנו מקיימים בהידור בימים אלו:
”וְהוֹרְשֶׁתֶם אֶת הָאָרֶץ וְיֹשְׁבֵתֶם בָּהּ כִּי לָכֶם נָתַתִּי אֶת הָאָרֶץ לְרִשְׁתָּהּ”

מדרשו נהג כ"ג ז'

” כי אתם באים אל ארץ כנען – הלכה, עד שלא נכנסו לארץ כיצד היו מברכין על המזון? שנו רבותינו: עד שלא נכנסו לא"י היו מברכין ברכה אחת 'הזן את הכל'. משנכנסו לא"י היו מברכין 'על הארץ ועל המזון'. משחרבה, הוסיפו 'בונה ירושלים'. משנקברו הרוגי ביתר הוסיפו 'הטוב והמטיב'. הטוב – שלא הסריחו, והמטיב – שניתנו לקבורה. ואין לך חביבה מכולם יותר מברכת על הארץ ועל המזון. שכך אמרו חז"ל: כל מי שאינו מזכיר בבהמ"ז על הארץ ועל המזון ארץ חמדה וברית ותורה וחיים לא יצא ידי חובתו”

מה לשים לב בקריאת המדרש:

- א. המדרש מלמד את הלכות ברכת המזון ומבאר את ההתפתחות בתיקון הברכה.
- ב. במדבר בירך עם ישראל רק את ברכת 'הזן', אותה תיקן משה רבינו. (יש אומרים שכתב ממש את נוסח הברכה, כולל את הפסוק 'פותח את ידך' אותו ידע ברוח הקודש, וי"א רק את הרעיון הכללי בברכת הזן).
- ג. בכניסה לארץ התווספה ברכת 'על הארץ ועל המזון' וברכת 'בונה ירושלים' נתקנה לאחר החורבן. (ולפני החורבן היתה ברכת הודאה על ירושלים ועל המקדש כפי שנראה בהמשך)
- ד. את ברכת 'הטוב והמטיב' הוסיפו מאוחר יותר כברכת שבח, והיא שונה משאר הברכות.
- ה. בחצי השני של המדרש, אנו למדים ש'ברכת הארץ' היא החביבה ביותר. זאת כיוון שהמעבר מהמציאות של המדבר למציאות של חיים בארץ ישראל הינם השנוי המשמעותי ביותר, והקשורה ביותר להודאה על המזון.

אנו נדון במערכת שלוש הברכות בברכת המזון, ביחס בינם ומדוע להודות על ירושלים ובית המקדש, דווקא בזמן ההודאה על המזון.

חלק א': העולם- הארץ- ירושלים- מקדש

המדרש שלנו מופיע בהרחבה ושינוי גירסה בגמרא במסכת ברכות. שם ישנה התייחסות למי תיקן כל ברכה:

” אמר רבי נתן, משה תקן להם לישראל ברכת הזון, בשעה שירד להם המן. יהושע תקן ברכת הארץ, כיון שנכנסו לארץ. דוד ושלמה תקנו בונה ירושלים. דוד תקן, ”על ישראל עמך ועל ירושלים עירך”. ושלמה תקן, ”על הבית הגדול והקדוש”. ”הטוב והמטיב” – ביבנה תקנוה, כנגד הרוגי ביתר, דאמר רב מתנא, אותו היום שנתנו הרוגי ביתר לקבורה, תקנו ביבנה, ”הטוב והמטיב”. ”הטוב” – שלא הסריחו, ”והמטיב” – שנתנו לקבורה” (ברכות מ”ח)

אם כן משה רבינו תיקן את ברכת 'הזון', יהושע את ברכת ה'ארץ', דוד מלך 'על ירושלים' ושלמה המלך הוסיף 'על הבית הגדול והקדוש'. אנו נראה מספר דרכים להתבונן על שלושת הברכות הראשונות בברכת המזון.

אם נשים לב לשלושת הברכות אנו נראה שיש בהם הדרגה ומעגל בתוך מעגל. תחילה אנו מברכים הזון את העולם. זהו המעגל הרחב ביותר. כאן אנו גם מודים שהקב"ה משביע לכל חי רצון. לא רק כל העולם, אלא אפילו בעלי החיים בעולם. בהמשך אנו מתקדמים, אל ארץ חמדה טובה ורחבה. בנוסף, בברכה זו אנו מזכירים 'על ברייתך שחתמת בכשרנו. הארץ מתייחד דווקא בעם ישראל היושב בה. וברכה השלישית כבר מגיעה הפסגה – ירושלים ובית המקדש. (מדרג זה מזכיר מעט את 'חמש עשרה המעלות הטובות בשיר דיינו...)

באופן אחר, המגלה עמוקות מכוון את שלוש הברכות כנגד שלוש האבות:

”נמצא אנו למידין שצריכין אנו ליכנס בכל תפילה דרך שלשה אבות, וכן בברכת המזון תקנו ג' ברכות לקבליהן, ברכה ראשונה לקביל אברהם שהיא ברכת הזון, כי מצד החסד של אברהם יורד המזון לעולם, כמ"ש הכפירים שואגים לטרף ולבקש מאל אכלם שהוא חסד אל (שם תהלים נב ג), וכן הוא אומר נותן לחם לכל בשר כי לעולם חסדו. ברכה שנייה כנגד יצחק שהיא ברכת הארץ, שכן יצחק לא זו מארץ ישראל. ברכת רחום היא מדתו של יעקב שהוא בעל הרחמים, והוא בונה ברחמי ירושלים, והם גם כן לקביל ג' שערים שאמרנו. ” (מגלה עמוקות פרשת ואתחנן, רל"ט)

המגלה עמוקות אומר שבכל תפילה אנו צריכים להזכיר את האבות. כך בתפילת עמידה וכך בברכת המזון. הברכה הראשונה היא כנגד אברהם. ברכת הזון, היא ברכת החסד, מידתו של אברהם. הקב"ה זן את העולם, ללא קשר למעשינו, אלא חסד שהקב"ה מעניק לנו. באותה מידה, אף מתאים שדווקא משה יתקן ברכה זו. שכן המן שירד מן השמים מבטא את החסד שהקב"ה משפיע עלינו, אף ללא מעשינו. הברכה השנייה, היא כנגד יצחק. שכן יצחק מסמל יותר מכל האבות את הקשר אל ארץ ישראל. בברכה השלישית, תופס המגלה עמוקות הלשון של תחילת הברכה- 'רחם'. מידתו של יעקב היא הרחמים. וכך גם בסוף הברכה 'בונה ברחמי ירושלים'.

אנו נוכל לשלב בין הרעיונות הללו, כפי שנראה בתרשים הבא:

- הזון את העולם. עולם- אברהם- אב המון גויים.
- 'ארץ חמדה טובה ורחבה' - ארץ- יצחק- עולה תמימה, שלא יצא מן הארץ
- מקדש- ירושלים והמקדש- שער השמים

אברהם הוא אב המון גויים. הוא אינו מצטמצם רק למעלת עם ישראל. לכן הוא מתאים לברכת הזון את כל העולם. יצחק כפי שראינו, מתאים למעלת ארץ ישראל. ואילו יעקב מלמד אותנו לא רק על הברכה שבאה מלמעלה, אלא גם על ההתעוררות מלמטה למעלה. 'סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה'. זאת מעלת בית המקדש. אנו מעוררים למטה והקב"ה משפיע עלינו מלמעלה.

בברכת הזן וברכת הארץ מתאימות לברכת המזון. שכן שתיהן קשורות למזון. הזן ברכה כללית לכל חי, וברכת הארץ המוציאה את האוכל בפועל. ברור הדבר שבמדבר לא יכלו לברך 'על הארץ' וראוי שיהושע יתקן ברכה נוספת עם הכניסה לארץ.

המדרש אף אומר ש'חביבה ברכת הארץ', שהרי דבר פשוט הוא שהאדם שמח יותר מיגיע כפיו. אך מה ענינה של ברכת ירושלים והמקדש, ומדוע ראו דוד המלך ושלמה בנו צורך לתקן ברכה נוספת בברכת המזון. המהר"ל מסכם את דברינו עד כה, ומבאר את מדוע הכרחי להזכיר גם את המקדש:

"ומה שיש לברך אלו ג' ברכות ומה ענין ברכת בונה ירושלים אל ברכת המזון. וזה מפני כי הש"י נתן אל האדם ג' דברים, האחד שנתן לאדם ההכרחי אליו כמו המזון שא"א שיהיה האדם בלא מזון, והשני נוסף על זה שנתן לאדם ההכרחי כך נתן להם הארץ הטובה והיא מבורכת בכל עד כי יש להם אף דבר שאינו הכרחי, ועוד יותר מזה שנתן לאדם עד שאין למעלה מזה כלל והוא תכלית השלמה הוא בהמ"ק. כי ע"י בהמ"ק היה להם הברכה בעולם בשלימות לגמרי, וכדאמרין במסכת סוטה (מ"ח ע"א) כי מיום שחרב ירושלים ובהמ"ק פסקה הברכה מן העולם, וע"י בהמ"ק היה העולם מקבל הברכה בשלימות לגמרי. ואחר שהוא חרב בעונינו יש לבקש רחמים רחם ה' אלהינו וכו' כלומר שיהיה נבנה בהמ"ק במהרה בימינו ואז תהיה הברכה בעולם בשלימות כמו שהיה. ... ומתחלה מברך שנתן להם מזון ובזה משותפים כל הנבראים שיש להם מזון, ואח"כ זכר מה שהשלים ישראל יותר שנתן להם השלמה זאת ארץ מיוחדת ארץ קדושה נבדלת מכל ארצות ובהם נבדלים מכל האומות, ולכך צריך להזכיר בברכה זאת ברית ותורה כמו שיתבאר בסמוך, וברכה ג' תקנו שהשלים הש"י את ישראל בבנין בהמ"ק, ודבר זה השלמה אחרונה שאין עליה עוד שהש"י היה שם ששכינתו ביניהם בירושלים ובהמ"ק ואין זה כברכת הארץ. ואף כי הש"י השלים את ישראל בהשלמה יתירה ונתן להם הארץ שהיא ארץ מיוחדת ובזה יש לישראל השלמה מיוחדת, מ"מ עדיין לא ידענו כי נתן לישראל השלמה שאין השלמה עליה ובהם נתן להם ירושלים ובהמ"ק והשלמה הזאת היא על הכל. ולכך בהגדה של פסח שזכר כמה מעלות טובות וכו' זכר באחרונה ובנה לנו בהמ"ק והוא האחרון כי היא השלמה אחרונה.

אמנם אף כי השלמה הזאת מה שנתן להם את הארץ היא השלמה אלהית, אין זה דבר אלהי לגמרי כמו ירושלים ובהמ"ק, כי ירושלים עיר הקודש ובהמ"ק שהוא בית קדוש אלהי הוא השלמת אלהית לגמרי, ולכך אמרו (אבות פ"ה) עשרה נסים נעשו בבהמ"ק כי כל בהמ"ק מעלתו אלהית לגמרי עד כי מושלמים ישראל בתכלית ההשלמה אלהית, ופי' זה הוא כמו פי' שלפני זה. וכל זה יש להזכיר בברכת המזון שתקנו על השביעה שהשלים האדם עד שאין האדם חסר, ובאלו ג' ברכות נעשו ישראל שבעים ושלמים לגמרי. ועוד יש לפרש כי כל אלו ג' ברכות הכל הם השלמה אחת לגמרי, כי מפני שתקנו ברכת המזון על שהש"י השלים את ישראל במזון, ותחלה תקנו ברכת הזן שהש"י משפיע מן השמים להם המזון, וצריך אל ברכה זאת מקבל מוכן שהוא מוכן לקבל שפע הברכה ולזה נתן להם הארץ שהיא מקבל מוכן לזה בברכה, ומפני כי הברכה באה מלמעלה למטה אשר המעלה והמטה הם נבדלים זה מזה, וצריך שיהיה כאן אמצעי אשר הוא שייך למעלה ושייך למטה שעל ידו הברכה באה למטה וזה בהמ"ק, כי בהמ"ק הוא מחבר עליונים ותחתונים ולכך על ידו באים הברכות לעולם מעליונים לתחתונים. וכן תמצא במדרש שדרשו על והנה סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה על בית המקדש, שהוא כמו סולם שיורדים בו מלמעלה ועולים בו מלמטה דהיינו שמחבר עליונים ותחתונים. (נתיבות עולם למהר"ל, נתיב העבודה, י"ח)

על פי המהר"ל, ברכת הזן היא המזון ההכרחי, שא"א לחיות בלעדיו. זה המשותף ל'כל חי'. ברכת הארץ, מסמלת את הטובה. 'ארץ חמדה טובה'. זה כבר דבר שמעניק הקב"ה כמתנה במיוחד (אך לא רק) לעם ישראל. ברכת המקדש מסמלת את הברכה בצורתה השלמה ביותר. משחרב המקדש, חסרה אותה שלמות, ולכן אנו מבקשים, 'רחם על ציון', 'ובנה ירושלים', על מנת לבקש לבנות מחדש את הסולם שמוצב ארצה וראשו מגיע השמימה. מתוך דבריו נראה שאצלו ברכת ירושלים היא החביבה. אך השפת אמת מבאר מה מיוחד בברכת הארץ:

"הענין הוא כי המן הי' לחם מן השמים וכן מדרגת מרע"ה שהוריד לנו התורה משמים והוא המשכת השפע מהש"י והוא ברכת הזן. אבל א"י הוא בחי' הקבלה שבנ"י מקבלים השפע הבאה משמים והיא ברכת הארץ שהוא כלי מחזיק ברכה. וז"ש כי אתם באים אל הארץ בה' כי ארץ ישראל היא כלל הארץ. כי הש"י ברא השמים והארץ א"כ באמת הקדושה נמצאת בארץ כמו בשמים. שבנ"י וא"י הם כלי מחזיק ברכה כנ"ל. ויכולין לקבל השפע הבאה משמים, וזהו החילוק כי מן הי' מתנה למעלה מהכנת בני' לכן כתיב כי לא ידעו מה הוא. כענין שכתבו מאן דאכיל דלאו דילי' בהית לאסתכולי בי'. אבל א"י הוא השפע שזוכין בני' להיות בא בהכנת מעשיהם וזה חביב לפניו ית' יותר מהכל" (שפת אמת, מסעי, תרמ"ז)

את המן לא הכירו בני ישראל ולא הבינו את מעלתו. לכן נקרא 'מן' 'מאן הוא?'- מה זה? אך ברכת הארץ מסמלת את השפע שבא בזכות מעשה ידינו, וזה חביב לפניו יתברך ביותר! כשאנו שואפים להביא את הברכה והקדושה לעולם, אין חביב מזה לפני הקב"ה. ובזעות זה נזכה לברכה השלישית- בונה ברחמי ירושלים- אמנ!